

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: O sposobach wyrażania subiektywności

Author: Joanna Darda-Gramatyka

Citation style: Darda-Gramatyka Joanna. (2006). O sposobach wyrażania subiektywności. "Przegląd Rusycystyczny" (2006, z. 2, s. 97-113).

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Joanna Darda-Gramatyka
Uniwersytet Śląski

O SPOSOBACH WYRAŻANIA SUBIEKTU LOKATYWNEGO

Niniejszy artykuł zawiera próbę omówienia sposobów wyrażania subiektu lokatywnego, dlatego uważam, że na wstępie uzasadnione będzie pewne uporządkowanie definicji *subiektu*. Samo pojęcie *subiekt* zaczęło się pojawiać w lingwistyce w II połowie XIX wieku, kiedy to niektórzy rosyjscy uczeni (m.in. W. W. Nowakowski, Władimir Kłassowski, A. A. Antonow i in.) podjęli próbę związania z pojęciem podmiotu (traktowanego wcześniej jako rzeczownik wyrażony mianownikiem) niektórych przypadków zależnych. Jak zauważa Wiktor Winogradow, motywem krytyki teorii nominatywnej była chęć pogodzenia gramatycznej różnorodności typów zdań, szczególnie jednoczłonowych, z logicznym nauczaniem o dwuczłonowej strukturze zdania. I właśnie wraz z owymi próbami pojawiło się pojęcie *subiektu* (łac. *subiectum*), które — zgodnie z tradycją sięgającą Arystotelesa — jest pojęciem ściśle związanym z istotą sądu logicznego. Akt sądenia polega na wyróżnieniu w rzeczywistości, wyodrębnieniu w niej pewnej substancji (przedmiotu fizycznego), czyli tego, o czym się mówi, i na przypisaniu owemu przedmiotowi jakiejś własności, czyli tego, co się o nim mówi. *Subiekt* wskazuje ów wyróżniony przedmiot. Definicja subiektu w tej tradycji ma charakter semantyczny, nie nakłada żadnych formalnych ograniczeń¹.

Chociaż *subiekt* jest przedmiotem badań lingwistycznych już od wielu lat, to pytanie o granice tej kategorii i sposoby jej wyrażania wciąż jest aktualne:

Wraz z rozwojem lingwistyki pojęcie subiektu uznano za jedno z najbardziej dyskusyjnych. Na tym etapie gramatyki, na jakim znajduje się ona teraz, problem subiektu jest najbardziej interesujący w aspekcie współzależności składni i semantyki².

¹ *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. Polański. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich-Wydawnictwo 1995, s. 401.

² Г. А. Золотова: *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва: Издательство Наука 1982, s. 133.

Подобноe утверждает Светлана Кибардина, według której pojęcie *subiekt* jest „jednym z najczęściej używanych i jednocześnie najbardziej spornych pojęć współczesnej teorii składniowej”³.

Do dnia dzisiejszego nie ma wśród językoznawców zgody, co należy rozumieć pod hasłem *subiekt zdania*. „W rosyjskiej lingwistyce *subiekt* ma bardzo nieokreślone znaczenie. To zarówno pierwszy komponent logicznego sądu lub propozycji (*subiekt logiczny*), jak i wykonawca czynności lub agens, w końcu — aktant składniowy w zdaniach typu „мне не спится”⁴. Jest to ciągle termin niejednoznaczny, co może wynikać z faktu, że pojęcie to jak dotąd „nie jest formalnie określone i nie istnieją kryteria morfologiczne, z pomocą których można by wyodrębnić ‘subiekt’ w zdaniu”⁵.

Wystarczy zacytować Karela Hausenblasę⁶, który — wskazując trzy filozoficzne i osiem językoznawczych użyć tego pojęcia — twierdzi, że „terminem *subiekt* oznacza się zarówno zjawiska gramatyczne jak i niegramatyczne, formalne i semantyczne, znaczenia ogólnego i wąskiego”⁷.

W zależności od własnych celów badawczych, każdy autor zwykle uściśla, co rozumie pod pojęciem „subiekt”. Takich doprecyzowań jest wiele, więc żeby uniknąć niejasności, często dodaje się do *subiektu* określenia typu: „logiczny”, „psychologiczny”, „semantyczny”, „gramatyczny” itp.

Zwraca uwagę fakt, że w ostatnim czasie, gdy mówi się o subieckie, używa się głównie nazwy: *subiekt semantyczny*. Zauważa to m.in. Diana Wieczorek⁸, która charakteryzuje go jako „денотативный явитель, проявитель (не производитель и не носитель) произвольных, каузальных признаков, состояний и действий”⁹ i za Romanem Mrazkiem nazywa go również „манифестанс”. Istotne jest, że ów subiekt „nie ma ściśle określonej formy gramatycznej. [...] Przyrównywanie

³ С. Н. Кибардина: *Понятие субъекта в синтаксической концепции С. Д. Кацнельсона*. В кн.: *Общее языкознание и теория грамматики: Материалы чтений, посвященных 90-летию со дня рождения Соломона Давидовича Кацнельсона*. Ред. А. В. Бондарко. Санкт-Петербург: Наука 1998, s. 98.

⁴ С. Е. Никитина: *Семантика термина „подлежащее” в отечественных и европейских словарях лингвистических терминов (К вопросу о тезаурусном способе описания терминологии)*. „Известия АН СССР. Серия литературы и языка” 1979, Т. 38, nr 4, s. 366.

⁵ М. Гиро-Вебер: *К определению понятия «субъект» в синтаксисе русского языка*. В кн.: *Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры*. Ред. А. В. Бондарко, С. А. Шубик. Санкт-Петербург: Наука 2005, s. 333.

⁶ Więcej na ten temat zob.: С. И. Кокорина: *О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке*. Москва: Издательство Московского университета 1979, s. 10.

⁷ Г. А. Золотова: *Коммуникативные аспекты...*, s. 133.

⁸ Szerzej patrz: Д. Вечорек: *Несогласованные асимметричные русские предложения в сопоставлении с польскими*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1982, s. 33.

⁹ Tamże, s. 40

go do podmiotu wyrażonego mianownikiem jest zjawiskiem częstym, ale bynajmniej nie obowiązującym”¹⁰.

Szczególną uwagę omawianemu zagadnieniu poświęca w swoich pracach Galina Zołotowa. Krytykując czysto morfologiczne podejście opisów tradycyjnych, według których „tylko podmiot gramatyczny w mianowniku łączy się z czasownikiem-orzeczeniem w związku predykatywnym”, pokazuje ona, że „do predykatywnego jądra zdania może wejść każdy przypadek zależny rzeczownika, jeśli ten rzeczownik oznacza *nosiciela cechy predykatywności*”¹¹. Jak przekonuje Marguerite Guiraud-Weber, „twierdzenie to nie jest bezpodstawne: autorka pokazuje, że tak rozumiany subiekt nie zależy od predykatu, ale wchodzi z nim w sprzężenie predykatywne. Inaczej mówiąc, czasownik-predykat nim nie rządzi. Dlatego nie można tego subiektu uważać ani za zwykłe, będące w związku rządu, dopełnienie czasownika, ani przyrównywać go do podrzędnych części zdania. Ponieważ z rzeczownikiem w przypadku zależnym predykat w języku rosyjskim się nie zgadza, ta cecha nie jest dla niego relewantna”¹². Zresztą, dla Zołotowej „zgodność nie stanowi najważniejszej cechy związku predykatywnego”, jest ona fakultatywna. Przy tym Zołotowa twierdzi, że „najważniejszym wyrazicielem predykatowej jedności zdania jest intonacja”¹³.

Należy zauważyć, że kategoria subiektu jest przedmiotem zainteresowań uczonych różnych dziedzin (m.in. lingwistów i logików), a także z różnych krajów — np. z Rosji, Francji czy Stanów Zjednoczonych¹⁴.

W ostatnich latach popularne jest twierdzenie, że „subiekt zdania zestawia zdanie ze światem zewnętrznym, a predykat — ze światem pojęć, że subiekt ukazuje na coś w zewnętrznym świecie — ustanawia referencję i jednocześnie wydziela to coś, czyli przeprowadza indywidualizację”¹⁵. Ale poza wypowiedziami, w których subiekt pełni obie te funkcje, istnieje również taki typ zdań, w których wypełnia on przede wszystkim funkcję indywidualizacji — zdania z subiektem „Ja”, i taki typ, w którym subiekt głównie odnosi się do obiektów pozajęzykowych (funkcja referencyjna), „nie wytwarzając prawdziwej indywidualizacji”¹⁶. Te ostatnie to zdania często używane we współczesnym języku rosyjskim. Subiekt wyraża w nich szeroko pojmowane miejsce: *На дворе холодно; Там тепло; На улице слякоть; В купе накурено* itp.

¹⁰ Tamże, s. 34.

¹¹ М. Гиро-Вебер: *К определению понятия...*, s. 333.

¹² Tamże, s. 333.

¹³ Г. А. Зо́лотова: *Очерк функционального синтаксиса русского языка*. Москва: Издательство Наука 1973, s. 58–63.

¹⁴ Patrz szczegóły: В. З. Демьянков: «Субъект», «тема», «топик» в американской лингвистике последних лет (обзор II). „Известия АН СССР. Серия литературы и языка” 1979, Т. 38, nr 4, s. 368–379.

¹⁵ Ю. С. Степанов: *Иерархия имен и ранги субъектов*. „Известия АН СССР. Серия литературы и языка” 1979, Т. 38, nr 4, s. 336.

¹⁶ Tamże, s. 336.

W „locus”-zdaniach subiekt nie może być utożsamiany z mówiącym, bowiem oznacza on miejsce w świecie obiektywnym (*locus* — łac. miejsce). W języku rosyjskim subiekt lokatywny, jeżeli jest ujawniony na powierzchni zdania, najczęściej wyrażany jest syntaktemem lokatywnym lub przysłówkiem i zajmuje pierwszą pozycję w zdaniu z neutralnym szykiem wyrazów.

Subiekt wyrażony syntaktemami lokatywnymi

Pojęcie syntaktemu zostało wprowadzone do gramatyki przez Galinę Zołotową, która uważa, że „tak jak otaczający nas świat fizyczny składa się z cząstek elementarnych, najmniejszych znanych cząstek materii, tak i budowa składniowa naszej mowy jest organizowana za pomocą różnorodnych, ale regularnych kombinacji elementarnych lub minimalnych cząstek, których dalszy podział na poziomie składniowym jest niemożliwy”¹⁷. To prawie definicja syntaktemu, ale przytoczmy jeszcze tę właściwą: „syntaktemem nazywamy minimalną, dalej niepodzielną semantyczno-składniową jednostkę języka rosyjskiego występującą jednocześnie jako nosiciel elementarnego sensu, jak i komponent konstrukcyjny bardziej złożonych składniowych konstrukcji, charakteryzującą się więc określonym zestawem funkcji składniowych”¹⁸.

Zołotowa wyróżnia trzy typy syntaktemów: swobodne (свободные), uwarunkowane (обусловленные) i związane (связанные). Mogą one występować w trzech funkcjach, jako:

- samodzielne, izolowane jednostki,
- komponent zdania,
- składniki związku wyrazowego.

Interesujące mnie syntaktemy lokatywne, czyli nazywające miejsce, przestrzeń, należą do grupy syntaktemów swobodnych, czyli tych „располагающих в силу присущего им как бы до синтаксической конструкции категориально-семантического значения наиболее широкими возможностями употребления”¹⁹ i mogą one zajmować prawie każdą pozycję w każdej z trzech wymienionych funkcji. Przedmiotem moich badań jest syntaktem lokatywny w pozycji członu określanego (subiektu).

Jak słusznie zauważa Olga Samukowicz-Rosowska, podstawowym środkiem wyrażenia stosunków przestrzennych w języku rosyjskim, równorzędnie z przy-

¹⁷ Г. А. Зо́лотова: *Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса*. Москва: Издательство Наука 1988, s. 3.

¹⁸ Tamże, s. 4.

¹⁹ Tamże, s. 18.

słówkami lokatywnymi, są bezprzyimkowe i przyimkowo-przypadkowe formy rzeczownika²⁰.

a) „w + rzeczownik w miejscowniku”

W analizowanych zdaniach o stanie miejsca składnik lokatywny występuje najczęściej w formie: *przyimek w + rzeczownik w miejscowniku* (*в + предложный падеж*):

Я писал эту бумагу, потел и радуюсь. **В будке было жарко**, и сразу же зашевелились, заползали по телу вши. (В. Шаламов)

Zapisywałem ten papier, pocąc się i ciesząc. **W budce było gorąco**, od razu poruszyły się i zaczęły pełzać po ciele wszy. (W. Szalamow)

Я был переведен к Шмелеву недавно, недели три, и не знал его лица — была в разгаре зима, голова бригадира была замысловато укутана каким-то рваным шарфом, а вечером **в барак было темно** бензиновая колымка едва освещала дверь. (В. Шаламов)

Do brygady Szumielowa zostałem przeniesiony niedawno, przed trzema tygodniami i nie widziałem dotąd jego twarzy — była pełnia zimy, głowa brygadzysty była przemyślnie oмотана jakimś porwanym szalem, a wieczorem w **baraku było ciemno** — benzynowa „kółmka” zaledwie oświećlała drzwi. (W. Szalamow)

Taka forma syntaktemu lokatywnego jest możliwa m.in. w modelach „charakteryzujących nazwane w lokatywie miejsce, przestrzeń, środowisko predykatywnym stanem, wyrażonym rzeczownikiem w mianowniku, kategorią stanu lub też czasownikiem bezosobowym”²¹.

Biorąc pod uwagę rodzaje lokalizatorów²² występujące w badanych zdaniach, syntaktemy lokatywne z przyimkiem „w” można podzielić na dwie grupy.

Lokalizator jest zwykle przedmiotem fizycznym, jednakże „może być nim także obiekt, który można określić jako puste miejsce w jakimś większym przedmiocie, np. dziura, rów, dół, szpara”²³. Pierwszą grupę lokalizatorów stanowią tzw. lokalizatory pełne typu: pień drzewa, cegła, deska, bochenek chleba. Ale należy do nich zaliczyć również obiekty geograficzne i topograficzne, takie jak: miasto, port, las, puszcza, park:

²⁰ O. Samukowicz-Rosowska: *Именная локативная группа и локативная конструкция как основной выразитель пространственных отношений в современном русском языке*. „Slavia” 1990, 59 (4), s. 407.

²¹ Г. А. Золотова: *Синтаксический словарь...*, s. 296.

²² Więcej o lokalizatorach zob.: B. Klebanowska: *Znaczenia lokatywne polskich przyimków właściwych*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1971.

²³ Tamże, s. 7.

В тайге было молчаливо, строго; огромные узловатые лиственницы стояли далеко друг от друга. (В. Шаламов)

Tajga była milcząca i surowa; ogromne, pełne zarośli i zgrubień modrzewie stały далеко jeden od drugiego. (W. Szałamow)

Przy przekładzie na język polski zauważalna jest zmiana modelu i — jednocześnie — znaczenia subiektu. W zdaniu 1) mamy do czynienia z typowym subiektem lokatywnym (nazywanym przez Zołotową także subiektem stanu okolicznikowego — субъект обстоятельственного состояния), natomiast w zdaniu 2) tajga jest subiektem stanu (субъект состояния — статуальный).

Приближалась осень, и в старом саду было тихо, грустно и на аллеях лежали тёмные листья. (А. Чехов)

Nadchodziła jesień. W starym ogrodzie było cicho, smutno, a w alejach leżały ciemne liście. (A. Czechow)

А в роще, ещё голой, зазеленевшей только снизу, было очень сыро, в проходах между могилами памятниками стояла жидкая грязь. (И. Бунин)

A w gaju, jeszcze nagim, zazielenionym tylko od dołu, było bardzo wilgotno, w przejściach między nagrobkami pełno było rozmiękłego błota. (I. Bunin)

Lokalizatory występujące w przytoczonych przykładach zaliczymy do obiektów przestrzennych, czyli takich, „w stosunku do których nie można mówić o przeciwstawieniu objętości wewnętrznej i zewnętrznej powierzchni, tzn. dla ich nazwania na poziomie formy nie zastosujemy opozycji typu *w stole—na stole*; por.: *w lesie—*na lesie*”²⁴. Realizują one znaczenie ogólnej przestrzenności, a bardziej szczegółowo nazywają typ krajobrazu, terytorium, akwenu i można je podzielić na dwie grupy, które oczywiście nie wyczerpują możliwości pełnego podziału tych lokalizatorów:

- nazwy podstawowych typów krajobrazów (ze względu na roślinność): np. tajga itp.
- nazwy konkretnych typów miejsc, w szczególności kawałków ziemi pokrytych gęstą roślinnością, np. las, gaj, park, sad itp.

Rzeczownik *sad* możemy zakwalifikować również do grupy nazywającej specjalistyczne terytorium, nazwanie plantacji (w szerokim znaczeniu słowa). Jego kwalifikacja zależy od kontekstu, w jakim występuje.

Drugą grupę lokalizatorów, obok pełnych, stanowią tzw. lokalizatory-pojemniki, czyli takie, które „nie wypełniają obszaru ograniczonego przez siebie. Rozróżniamy wśród nich przedmioty o powierzchni zamkniętej (np. pokój, walizka) i przedmioty o powierzchni niezamkniętej (np. wiadro, beczka, szklanka)”²⁵. W analizowanych

²⁴ М. В. Всеволодова, Е. Ю. Владимирский: *Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке*. Москва: Русский язык 1982, s. 30.

²⁵ B. Klebanowska: *Znaczenie lokatywne...*, s. 4.

przeze mnie zdaniach występują lokalizatory o powierzchni zamkniętej. Najczęściej są to pomieszczenia wykorzystywane przez ludzi:

У неё в номере было душно, пахло духами, которые она купила в японском магазине. (А. Чехов)

W jej pokoju hotelowym było duszno, pachniało perfumami, które kupiła w japońskim sklepie. (A. Czechow)

И в избе было тесно, душно и смрадно. (А. Чехов)

W chacie było ciasno, duszno, smrodliwie. (A. Czechow)

В магазине было светло, и его потянуло на этот свет из темного переулка с холодной и точно сальной мостовой. (И. Бунин)

W sklepie było jasno, skusiło go to światło w ciemnym zaułku z chłodną, jakby zatłuszczoną jezdnią. (I. Bunin)

Lokalizatory-pojemniki występujące w formie „*przyimek w + rzeczownik w miejscowniku*” (*в+предложный надеж*) mają znaczenie „wewnątrz budynku”, a więc w sklepie — wewnątrz sklepu, w domu — wewnątrz domu itd.

b) „na+rzeczownik w miejscowniku”

Syntaktem lokatywny w funkcji subiektu może występować również w formie: *przyimek „na+rzeczownik w miejscowniku”*:

На дворе был осенний туман, закрувающий все. (Л. Толстой)

Na dworze była ciężka jesienna mgła, zasłaniająca wszystko. (L. Tolstoj)

Taka jego postać jest możliwa wówczas, gdy jest on „komponentem określającym w modelach różnego typu, charakteryzujących albo stan oznaczonej lokatywem przestrzeni, albo miejsce, przestrzeń obecnością w nim nazwanego mianownikiem przedmiotu”²⁶.

Przyimek *na* należy do grupy przyimków lokatywnych, czyli takich, „które wraz z odpowiednim rzeczownikiem tworzą frazy odpowiadające na pytanie *gdzie?*”²⁷. Oznacza on przestrzeń zazwyczaj ogólnikowo, bez skonkretyzowania, o jakim wycinku owej przestrzeni jest mowa:

На паракорде было тесно. (Р. Фраерман)

Na statku było ciasno. (R. Fraerman)

²⁶ Г. А. Золотова: *Синтаксический словарь...*, s. 323.

²⁷ B. Klebanowska: *Znaczenie lokatywne...*, s. 6.

Przyimek *na* został tu wykorzystany do zasygnalizowania wieloznaczności zdania: ‘na statku’ może oznaczać ‘w tych miejscach statku, które są przeznaczone dla pasażerów’ i wówczas statek jest synonimem pokładu, ale również można pomyśleć, że chodzi o całą powierzchnię statku, bo np. tak był wyładowany towarem.

На платформе раздался продолжительный звонок, возвещавший отход поезда с ближайшей станции. (А. Куприн)

На перonie rozległ się przeciągły dzwonek, obwieszczający odjazd pociągu z najbliższej stacji. (А. Куприн)

‘Na peronie’ — nie wiemy, w którym konkretnie jego miejscu, ale biorąc pod uwagę fakt, że dźwięk ma charakter falowy i tak się właśnie rozchodzi, nie można tu konkretnie określić miejsca jego „znajdowania się”.

На дворе, в городе Одессе, зима. (И. Бунин)

Na dworze, w mieście Odessie — zima. (I. Bunin)

‘Na dworze’ w przytoczonym zdaniu oznacza ‘miejsce pod gołym niebem’. Informacja dodatkowa, że ma to miejsce w mieście Odessa powoduje, że syntaktem lokatywny nie oznacza bliżej określonego wycinka przestrzeni ale całe miasto.

На станции было темно и печально. (И. Бунин)

Na stacji było ciemno i smutno. (I. Bunin)

‘Na stacji’ może oznaczać, że tylko w budynku stacji, ale również, że na całym terenie stacji — łącznie z peronami itp.

Jednocześnie należy zauważyć, że „formy typu *na poczcie, na uniwersytecie, na politechnice, na stacji, na dworcu, na statku, na okręcie, na scenie, na widowni*, to obowiązkowe połączenia przyimka *na* z rzeczownikiem z różnych klas semantycznych”²⁸.

Obok ogólnego oznaczenia przestrzeni przyimek *na* w połączeniu z rzeczownikiem może mieć także znaczenie bardziej konkretne:

На дворе накрапывал дождь, было очень темно, и только по хриплому кашлю Пантелеймона можно было угадать, где лошади. (А. Чехов)

Na dworze rosił deszcz, było bardzo ciemno i tylko chrypiący kaszel Pantielejewa wskazywał, gdzie stały konie. (А. Чехов)

‘Na dworze’ oznacza tu ‘przestrzeń otaczającą dom’, albo inne pomieszczenia gospodarcze znajdujące się przy domu.

На даче — темно — час поздний, — и все окрест струится непрерывным журчанием. (И. Бунин)

²⁸ Tamże, s. 24.

Na letnisku ciemno — późna godzina — i wszystko naokoło wypełnione jest nieustannym świerszczeniem. (I. Bunin)

‘Na letnisku’ — nie na obojętnie jakim letnisku, ale tam, gdzie znajduje się perceptor.

Podsumowując, możemy stwierdzić, że znaczenie syntaktemu z przyimkiem *na* zależy od kontekstu.

c) Inne składniki lokatywne

W badanym materiale największą częstotliwością użycia odznaczają się syntaktemy z przyimkami *na* i *w*. Jednak pojawiają się w nim również syntaktemy złożone z innych przyimków połączonych z rzeczownikiem:

— *za* + rzeczownik w narzędniku:

Она засмеялась, закрыла глаза ладонью. **За окном горел**, никак не мог погаснуть неяркий **закат**. (K. Паустовский)

Roześmiała się i przesłoniła oczy dłonią. **Za oknem płonął** i nie mógł zagasnąć błądy **zachód**. (K. Paustowski)

А **за окнами** уже **синеет воздух**, тени и зеленое пятно на потолке заметно бледнеют. (А. Чехов)

A **za oknami powietrze** już **błękitnieje**, cienie i zielona plama na suficie bledną. (A. Czechow)

Przyimek *za* w połączeniu z *oknem* komunikuje tu jednoznaczną sytuację: to, o czym jest mowa, dzieje się poza pomieszczeniem, w którym znajduje się perceptor, a nawet więcej — poza domem, którego częścią jest to pomieszczenie, pokój. Przyimek *za* został tu użyty w planie inherentnym, a więc „jedynym punktem odniesienia jest tu strona lokalizatora, wyróżniana niezależnie od miejsca zajmowanego przez mówiącego, patrzącego lub osobę działającą, o której mowa w tekście”²⁹: gdy mówimy „za oknem” to najczęściej mamy na myśli coś, co znajduje się na zewnątrz pomieszczenia, w którym się znajdujemy. „Za oknem” to „na podwórzu”. Gdy jesteśmy na zewnątrz budynku i spoglądamy przez okno do wnętrza jakiegoś pomieszczenia, to nie powiemy: „za oknem stał stół”, a raczej użyjemy przyimka *przez*: „przez okno widać było stół, który stał w kuchni”.

Przyimek *za* w połączeniu z *oknem* nie może być użyty w tzw. planie relacyjnym³⁰.

²⁹ Tamże, s. 63.

³⁰ Więcej o planie inherentnym i relacyjnym zob.: B. Klebanowska: *Znaczenia lokatywne polskich przyimków właściwych*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 5–11, 63–77.

— *nad* + rzeczownik w narzędniku:

Над заводом стояло огромное красное колеблющееся заревое. (A. Куприн)

Над фабрику сталя wielka czerwona łuna. (A. Kuprin)

Nad, a więc w pobliżu ściany górnej lokalizatora. „Terminy „górny” i „dolny” są intuicyjnie zrozumiałe, można je jednak określić w sposób bardziej dokładny. W tym celu przez środek ciężkości lokalizatora przeprowadzamy płaszczyznę prostopadłą do wektora przyciągania ziemskiego. Ściana dolna lokalizatora leży po tej stronie płaszczyzny, po której znajduje się koniec tego wektora. Ściana górna jest równoległa do dolnej”³¹. Przyimek *nad* może mieć również znaczenie braku kontaktu, nawet pośredniego, między lokalizatorem a przedmiotem lokalizowanym:

Над тонкими, длинными **дымоотводами**, придавая им вид исполинских факелов, трепетали и метались яркие снопы горящего газа. (A. Куприн)

Над отворами długich i cienkich **коминów** chybotały się świejące снопы rozpalonego gazu, nadając im wygląd gigantycznych pochodni. (A. Kuprin)

Nad otworami kominów, a więc powyżej nich, możliwe, że bez żadnej styczności z kominami. „Zaznaczyć przy tym należy, że opozycja: kontakt: brak kontaktu, nie jest prymarna dla przyimków *na* i *nad*”³².

Przyimek *nad* został w powyższych przykładach użyty dlatego, że przedmiot lokalizowany (łuna, snopy gazu tworzące pewien stan powietrza) „w intuicyjnym, potocznym obrazie świata traktowany jest tak, jakby w ogóle nie podlegał grawitacji”³³.

Subiekt lokatywny w formie przysłówka

Jak już wspominałam, w języku rosyjskim subiekt lokatywny, jeżeli jest ujawniony na powierzchni zdania, najczęściej wyrażany jest syntaktemem lokatywnym lub przysłówkiem miejsca. Według teorii gramatyki tradycyjnej przysłówki to „leksemy o funkcji członu zależnego zdania”³⁴. Zgodnie z teorią gramatyki komunikacyjnej mogą one wypełniać funkcję subiektu. W literaturze przedmiotu dostrzec można wiele kłopotów z ich nazewnictwem. Są one związane z problemem klasyfikacji: niektórzy słowa typu *здесь*, *там*, *около* nazywają przysłówkami zaimkowymi wskazującymi (np. Stanisław Szober), a dla innych to zaimki przysłówne. Większość jednak zalicza je do przysłówków oznaczających miejsce (np. Wiktor Winogradow).

³¹ Tamże, s. 78.

³² Tamże, s. 83.

³³ Tamże, s. 83.

³⁴ *Encyklopedia językoznawstwa.....*, s. 438.

Zauważyłam, że w badanych tekstach reproduktywnego rejestru mowy niektóre przysłówki lokatywne nie występują wcale, a te, które się pojawiają, charakteryzuje bardzo różna częstotliwość użycia. Do najczęściej wykorzystywanych należy przysłówka *tam*:

Дождь ведь. **Там мокро.** (С. Антонов)
Пречие пада десzcz. **Там мокро.** (S. Antonow)

Miejsce obserwowanego wydarzenia nie jest tu równoznaczne z punktem znajdowania się narratora. „Tam mokro” — mówi ktoś, kto znajduje się w innym miejscu. Przysłówka *tam* czasami nie oznacza desygnatu, ale tylko na niego wskazuje:

В комнату надо было подыматься по крутой лестнице. **Там** всегда пахло краской и лаком от позолоты. (К. Паустовский)
Do pokoju wchodziło się po stromych schodach. Czuć tam było zawsze zapach farb i lak od pozłoty. (K. Paustowski)

Tam = w pokoju, o którym mowa jest we wcześniejszym zdaniu. Jak widać, użycie przysłówka *tam* i jego znaczenie zależy w dużym stopniu od kontekstu.

Przy przekładzie na język polski nastąpiła zmiana szyku wyrazów, która jednak w tym przypadku nie narusza funkcji komunikatywnej języka, nie pociąga bowiem za sobą zmian w semantyce zdania.

Często się zdarza, że „subiekt lokatywny stanu predykatywnego, znajdujący się poza przedziałami ‘tutaj’, zostaje zwerbalizowany”³⁵:

Там, в этом маленьком флигеле, плавают клубы дыма, тускло горят сальные свечи, настраивается гитара... (И. Бунин)
Там, в tej malej oficynce, unoszą się kłęby dymu, blade ploną łojowe świece, ktoś stroi gitarę... (I. Bunin)

Równie często jak *tam* występuje przysłówka *кругом*, który na język polski tłumaczony jest jako *wokoło* (lub *dokoła*):

— кругом ‘вокруг, в окрестности; рядом’ (Ожег., 2003: 309)

Кругом пусто, только без устали траурно-красное немое полыхание. На Никитской чудовищно бушевало. (А. Серафимович)

Wokoło pustka; trwa jedynie ustawiczne żałobnie czerwone, nieme pałanie światła. Na Nikickiej światło to dziwnie szalało. (A. Serafimowicz)

Ze znaczenia przysłówka *wokoło* wynika, że wypowiadający to zdanie znajduje się w punkcie, dookoła którego panuje pustka, on jest środkiem owej przestrzeni.

³⁵ Г. А. Золотова, Н. К. Ониненко, М. Ю. Сидорова: *Коммуникативная грамматика русского языка*. Москва 1998, s. 168.

Кругом безмолвие; в глубоком смирении с неба смотрели звёзды, и шаги Старцева раздавались так резко и некстати. (А. Чехов)

Milczenie panowało **wokoło**; w głębokiej pokorze patrzyły gwiazdy z nieba, a kroki Starcewa brzmiały ostro i niepotrzebnie. (A. Czechow)

Przestawny (w porównaniu ze zdaniem rosyjskim) szyk wyrazów w zdaniu polskim spowodował, że pomimo występowania takich samych elementów w obu przykładach, zdania mają różne znaczenia.

Bliskim znaczeniowo przysłówka *кругом* jest przysłówek *вокруг*, który w analizowanych tekstach występuje rzadko, a i wówczas jest wtórnym przymikiem lokatywnym:

Вдали замирают крики охотников и лай собак, а **вокруг тебя** — мёртвая тишина. (И. Бунин)

W oddali mrą krzyki myśliwych i ujadanie psów, zaś **wokół ciebie** martwa cisza. (I. Bunin)

Kolejnym występującym w analizowanym materiale przysłówkiem ze znaczeniem miejsca jest *езде*, który na język polski może być tłumaczony jako *dokoła*:

И **езде** невообразимая тишина — только комары поют и стрекозы летают. (И. Бунин)

A **dokoła** — dziwna, nieprawdopodobna cisza, tylko leniwie bzykają komary i latają ważki. (I. Bunin)

lub dosłownie jako *wszędzie*:

Часа через два замелькали огни, и машина остановилась около двухэтажного деревянного рубленого дома. **Везде было темно**, и только в одном окне второго этажа горел свет. (В. Шаламов)

Po dwóch godzinach zamigotały światła i samochód zatrzymał się koło piętrowego domu, zbudowanego z ociosanych pni. **Всzędzie было темно**, tylko w jednym oknie na piętrze paliło się światło. (W. Szalamow)

Всzędzie ma tu znaczenie ‘w każdym oknie owego domu, który jest obserwowany przez perceptorą’. Polskiemu przysłówkowi *wszędzie* w języku rosyjskim może odpowiadać również *всюду*:

Всюду тишина и чистота, хотя, кажется, кресла, столы с инкрустациями и зеркала в узеньких и витых золотых рамах никогда не трогались с места. (И. Бунин)

Всzędzie cisza i czystość, choć wydaje się, że fotele, inkrustowane stoły i lustra w wąziutkich, kręconych złotych ramach nigdy nie były ruszane z miejsca. (I. Bunin)

Всюду была тишина деревенской майской зари, весенняя чистота, свежесть и новизна всего — полевого и речного воздуха, этой молодой и густой травы во дворе, густого цветущего сада [...] (И. Бунин)

Wszędzie panowała cisza wiejskiego majowego wieczoru, wiosenna czystość, świeżość i nowość wszystkiego — powietrza w polu i nad rzeką, tej młodej gęstej trawy na podwórzu, gęstego kwitnącego sadu [...] (I. Bunin)

Wszędzie — ‘w każdym miejscu, gdzie tylko spojrzeć, gdzie tylko sięga wzrok perceptor’. Należy zauważyć, że nastąpiło tu zawężenie znaczenia *wszędzie*, co ma związek z obserwatorem, z możliwościami jego percepcji, choć wydawałoby się, że *wszędzie* to w każdym, obojętnie jakim miejscu.

Ostatnim przysłówkiem, jaki pojawił się w zdaniach o stanie miejsca jest *tutaj (tu)*:

Здесь всегда пахло фабричными отбросами и уксусной кислотой, которую употребляли при выделке ситцев. (А. Чехов)

Tu zawsze pachniało odpadkami z fabryk i octem, którego używano przy wyrobie perkalu. (A. Czechow)

Здесь на станции уже пахло осенью, вечер был прохладный. (А. Чехов)

Tu, na peronie, już pachniało jesienią, wieczór był chłodny. (A. Czechow)

Charakteryzowane miejsce jest tu jednoznaczne z miejscem, w którym znajduje się osoba wypowiadająca to zdanie, jest ono podkreślone poprzez dokładne nazwanie. Jak mówi Galina Zołotowa, „показатели ‘здесь’ и ‘сейчас’ фигурируют чаще тогда, когда выражается или подразумевается антитеза ‘здесь’ — ‘не здесь’, ‘сейчас’ — ‘не сейчас’. Пределы ‘здесь’ и ‘сейчас’ ограничиваются возможностями сенсорного восприятия наблюдателем”³⁶.

Subiekt lokatywny nie wyrażony na powierzchni zdania

W zdaniach typu:

Однажды Мерзляков упал, не мог встать сразу со снега и, внезапно решившись, отказался тащить это проклятое древно. Было уже поздно, темно, конвоиры торопились на политзанятия, рабочие хотели скорей добраться до барака [...] (В. Шаламов)

Pewnego razu Mierzłakow upadł, nie mógł od razu powstać w śniegu i, zdecydowawszy się nagle, odmówił dźwigania tego przeklętego pnia. Było już późno, ciemno, konwojenci spieszyli się na szkolenie polityczne, więźniowie chcieli jak najprędzej dostać się do baraku [...] (W. Szalamow)

subiektem, nie wyrażonym na powierzchni, jest część przestrzeni dookoła perceptor. Jak zauważamy, ominięcie subiektu jest charakterystyczne zarówno dla

³⁶ Tamże, s. 169.

języka rosyjskiego, jak i dla języka polskiego, ale pozycja elementu lokatywnego w omawianym typie zdań pozostaje zawsze „otwarta” i może zostać zajęta³⁷:

Было холодно, и майор Пугачев проснулся. Солдатов сидел, положив автомат на колени, весь — внимание. Пугачев лег на спину, отыскал глазами Полярную звезду — любимую звезду пешеходов [...] (B. Шаламов)

Było chłodno i major Pugaczow przebudził się. Soldatow siedział pełen czujności, położywszy automat na kolanach. Pugaczow odwrócił się na plecy, odszukał wzrokiem Gwiazdę Polarną — ulubioną gwiazdę pieszych wędrowców [...] (W. Szalamow)

Tradycyjnie elipsa określana jest jako opuszczenie jakiegoś elementu zdania, który łatwo można odgadnąć z kontekstu (e. kontekstowa) lub sytuacji (e. sytuacyjna). W nowszych pracach jest ona określana jako: „неупотребление (опущение) синтаксемы с одновременной и обязательной суппрессией соответствующего содержания”³⁸. Dlatego też elipsa nie zmienia głębokiej struktury zdania. Dotyczy ona jedynie struktury powierzchniowej.

Elipsa najczęściej występuje w zdaniach, które informują o miejscu będącym jednocześnie miejscem występowania perceptora:

Свет фонарей расплывался большими пятнами в тумане. Было холодно и безнадежно. (B. Брюсов)

Światło latarni rozplýwało się dużymi plamami we mgle. Było zimno i beznadziejnie. (W. Briusow)

Безнадежно nie odnosi się do miejsca, o którym mowa, a jedynie wyraża stan perceptora.

Gdy pamiętamy o „narracyjnej triadzie” i kryteriach reproduktywnego rejestru mowy, to zrozumiałe jest, że jeśli perceptor przypisuje jakiś stan, cechę miejscu, w którym się aktualnie znajduje, to opuszcza ten element zdania, który owo miejsce nazywa:

Я никогда в жизни не играл в домино, но убежден, что великой мудрости для овладения этим искусством не надо. И потом — на столе стояли две кружки чая, миска с кашей. И было тепло. (B. Шаламов)

Nigdy w życiu nie grałem w domino, jednak byłem przekonany, że opanowanie tej sztuki nie wymaga większej mądrości. A przy tym na stole stały dwa kubki herbaty i miska kaszy. I było ciepło. (W. Szalamow)

Omawiane zdania są przez wielu lingwistów traktowane jak zdania bezpodmiotowe. Trudno jednak zgodzić się z tym, że nie ma w nich „nosiciela cechy predykatu”. Jak zauważa Diana Wieczorek „предикативность в *Светаает*, *Вьюжит* а также

³⁷ Д. Вечорек: *Несоогласованные асимметричные...*, s. 212.

³⁸ И. Ф. Вардуль: *Основы описательной лингвистики (Синтаксис и супрасинтаксис)*. Москва 1977, s. 303, 304.

в *В воздухе посвежело, Пахнет смольём* не выражает соотнесенности их содержания с экстралингвистической действительностью вообще (как таковой), а относит предикативный признак (светает, вьюжит, посвежело, пахнет) к одному фрагменту этой действительности (как части целого)". I dodaje, że fragment tej rzeczywistości „отождествляется говорящим с окружающей средой, пространством, воспринимаемым как «здесь»”³⁹. Podobne zdanie ma Stella Cejtin, która, wyjaśniając pojęcie „aktualności”, rozszerzyła je również na komponenty ze znaczeniem przestrzeni i subiektu. Za „aktualny” subiekt uważa ona ten, który pokrywa się z „ja”, „aktualne” miejsce — miejsce pokrywające się z momentem mowy („tutaj”). Opuszczenie „ja” i „tutaj” to elipsa sytuacyjna⁴⁰. Mówiący przypisując jakąś cechę miejscu, w którym się znajdował lub znajduje w momencie aktu mowy, może posłużyć się elipsą i nie włączać do zdania członu lokalnego „tutaj”, np.:

Светила луна. Было тихо, тепло, но тепло по-осеннему. (А. Чехов)
Księżyc świecił. Było spokojnie i ciepło, ale ciepło po jesiennemu. (A. Czechow)

Spokojnie i ciepło w tej przestrzeni, w której znajduje się osoba odczuwająca temperaturę i zauważająca spokój.

Было жарко, ветер давно уже стих, и казалось, что этот день никогда не кончится. (А. Чехов)
Było gorąco, wiatr dawno ustał i zdawało się, że ten dzień nigdy się nie skończy. (A. Czechow)

Powiedzieć: *Było gorąco, Było ciepło* — to tak jakby powiedzieć: „*Tu* było gorąco”, „*Tu* było ciepło”. „Итак, — светает, посвежело, пахнет — предикаторы само пространство, окружающую среду — „здесь”, названную локативными формами”⁴¹. Zjawisko opuszczania syntaktemu lokatywnego jest dość częste, co daje podstawy do tego, żeby mówić o pewnej normie:

Было тихо и темно, и только высоко на вершинах кое-где дрожал золотой свет и переливал радугой в сетях паука. (А. Чехов)
Było cicho i ciemno, tylko w górze, na samych wierzchołkach, migał gdzieś jaskrawożółty blask i mienił się w pajęczynach wszystkimi kolorami tęczy. (A. Czechow)

Пахло сладким чадом, огоньки трепетали, лик образа древне глядел из-за них в пустом кружке серебряного оклада. (И. Бунин)
Pachniało słodkawym dymem, płomyki drgały, oblicze obrazu patrzyło spoza nich w obwódce srebrnej ramy — zamierzchłym spojrzeniem. (I. Bunin)

³⁹ Д. Вечорек: *Несогласованные асимметричные...*, s. 203.

⁴⁰ Tamże, s. 204.

⁴¹ Tamże, s. 205.

Ещё с раннего утра всё небо обложили дождевые тучи; было тихо, не жарко и скучно, как бывает в серые, пасмурные дни, когда над полем давно уже нависли тучи, ждёшь дождя, а его нет. (А. Чехов)

Od samego rana całe niebo zaciągnęło się deszczowymi chmurami; było bezwietrznie, niegorąco i nudno, jak zwykle w szare pochmurne dni, kiedy nad polem od dawna już zawisły chmury i czeka się na deszcz, a deszcz wciąż zwleka. (A. Czechow)

Уже темнело. Антип Седельников паял что-то около печи, надувая щеки; было угарно. (А. Чехов)

Zapadł już zmrok. Antip Siedelnikow coś tam spajał przy piecu, nadymał policzki; czuło było czad. (A. Czechow)

Jak słusznie zauważa Diana Wieczorek, interesujący jest fakt, że w sytuacjach, gdy komponent „здесь” jest wyrażony, ma on bardzo często formę „na dworze” lub „za oknem”. Słowoforny te, wypadając ze zdania, nie naruszają jego sensu, co dało Marguerite Guiraud-Weber możliwość twierdzenia o ich desemantyzacji⁴².

Podstawowym środkiem wyrażenia stosunków przestrzennych w języku rosyjskim są przysłowki, ale również syntaktemy lokatywne, składające się z przyimka i rzeczownika — najczęściej w formie miejscownika. Przypadek ten (lokatyw) jest charakteryzowany jako „глубинный падеж пространства, места, участвующего в ситуации, называемой глаголом”⁴³.

Lokatyw w funkcji subiekta jest ciągle mało zbadany, choć subiektywizacja lokatywu jest charakterystyczna dla języka rosyjskiego⁴⁴, co starałam się pokazać w niniejszym artykule w oparciu o teorię Zołotowej.

Иоанна Дарда-Граматыка

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ЛОКАТИВНОГО СУБЪЕКТА

Резюме

Целью настоящей статьи является попытка показать способы выражения локативного субъекта. Исследование проводится на материале предложений о состоянии среды, которые взяты из российских текстов репродуктивного регистра речи и их переводов на польский язык.

Представленный анализ позволяет прийти к выводу, что основным средством выражения пространственных отношений в русском и польском языках являются локативные наречия а также предложно-падежные формы имени существительного. Для обоих языков характерно тоже «отсутствие субъекта», что даёт возможность говорить об эллипсисе.

⁴² М. Гиро-Вебер: *К вопросу о классификации простого предложения в современном русском языке*. „Вопросы языкознания” 1979, nr 6, s. 72.

⁴³ Patrz więcej np.: C. J. Fillmore: *The case for case*. W: *Universals in Linguistic Theory*. Red. E. Bach, R. Harms. London–New York–Sydney–Toronto 1968, s. 25.

⁴⁴ M. Vanhala-Aniszewski: *Локатив в функции субъекта пассивных конструкций в русском языке*. „Studia Slavica Fennica” 1984, nr 1, s. 182.

Joanna Darda-Gramatyka

THE MEANS OF EXPRESSING LOCATIVE SUBJECT

Summary

In the article the author tried to describe the ways of expressing a locative subject. The statements concerning the state of a place, which were taken from Russian texts belonging to the reproductive register of the speech and their translations into Polish, were analysed.

The research shows that the basic means of describing spatial relations, both in Russian and Polish, are locative adverbs and preposition-case forms of a noun. It is also common to „pass over the subject” in both languages, which makes using the ellipse possible.